

“Der findes ikke længere ulve i England. Læseren og det litterære værks generalitet”: *Læserens åndedrag. Festskrift til Lars Peter Rømhild* (ed. Dahlgren, Hansen, Winkel Holm), Kbh. 1996

Der findes ikke længere ulve i England

Læseren og det litterære værks generalitet

Af Frederik Stjernfelt

En af de konstante forestillinger i den såkaldt læserorienterede kritik lyder, at tekstens betydning er variabel, for så vidt den enkelte læser udfylder tekstens tomrum forskelligt. Denne teori om “Leerstellen” eller “indeterminerede steder” går tilbage til Roman Ingardens fænomenologiske litteraturteori, men det overraskende er, at hans primære eksempler egentlig ikke angår alvorlige tolkningsdivergenser i forhold til en tekst. Centralt i hans bestræbelse står forsøget på at bestemme karakteren af udsagnene i det litterære værk, og han støtter sig her som i så mange andre tilfælde på Brentano-traditionen i østrigsk filosofiⁱ. For Brentano-eleven Meinong var det tilfældet, at udsagn ikke behøvede at sættes lig med logiske domme med den dermed følgende hævde af indholdets sandhed. For ham var en art svækket logisk udsagn de såkaldte “Annahmen”, antagelser, der hvad indhold angår svarer fuldstændig til logiske domme; blot mangler de disses hævdeskarakter. Indholdet i den logiske dom “Sokrates er dødelig” gentages således af antagelsen “Den dødelige Sokrates”, men uden den førstes karakter af hævde. Lader vi Russells hårde tolkning af den logiske dom (“Der findes mindst eet x kaldet Sokrates om hvilket det gælder, at x er dødelig”), der indebærer en existenshævde, hvile, så gælder det alligevel for svagere udlægninger af den (“Hvis der findes et x kaldet Sokrates, så gælder det, at x er dødelig”), at de indebærer en reference, der kan afgøre deres sandhedsværdi. Dette aspekt er fuldstændig fraværende hvad angår “Annahmen”, der blot præsenterer et betydningsindhold uden at hævde noget som helst om det. Ingardens ide er nu, at det litterære værks udsagn befinder sig på et kontinuum udspændt mellem “Annahmen” og logiske udsagn, og han kalder dem følgelig “quasi-domme” (1973 a, § 26). Hvordan skal vi forstå denne ide; et udsagn kan ikke både have og ikke have sandhedsværdi? Ideen kan kun forstås som sigende, at udsagnet har sandhedsværdi *i nogle henseender*, men ikke i andre. Derfor, kunne man foreslå, er litterær tolkning nødvendig for at søge fastslået i hvilke henseender en given quasi-dom er sand. Men den udfyldning af Leerstellen, der her er tale om, har ikke kun noget at gøre med specifikationen af almene udtryk (som når vi fx. forestiller os en specifik mand med partikulær adfærd og udseende, når teksten kun siger “mand”); den angår hvilken generalitet vi kan tilskrive det litterære udsagn, når det nu pr. genre står klart, at vi ikke kan tilskrive det sandhedsværdi som pålydende.

For Charles Peirceⁱⁱ er prædikater generelle og omfatter en langt større klasse end man sædvanligvis antager: enhver sætning minus dens konkrete aktanter udgør et prædikat, således fx. “x giver y til z”. Et helt eller delvis udfyldt prædikat har som man ser ikke samme sandhedsbetingelser som et udfyldt: det helt udfyldte har karakter af en generel form, der ikke henviser til nogen specifik instans, men mere generelt til en hel klasse af fænomener, nemlig i det nævnte tilfælde alle, der med nogen ret kan fortolkes som indebærende en “given”. En fiktiv variant af et sådant prædikat kan udfylde aktant-pladserne, men det er set fra et logisk synspunkt en art pseudo-udfyldning, for så vidt vi ikke er i stand til at kontrollere existens af og egenskaber

ved de optrædende aktanter. De får herved karakter af bundne variable, der ganske vist takket være de forskellige determinationer, som teksten lægger på dem, er mere specificerede end x, y, z - men som samtidig beholder en generalitet hvad angår alle de egenskaber hos dem, der ikke specificeres. Derfor er generalitet ikke bare den litterære tekst, men enhver tekst iboende; det er ikke fortolkningen, der tilføjer den - omend det nok er fortolkningens ansvar hvorledes den pågældende generalitet præcis bestemmes. Hvis nogen har en forestilling om, at den specifikke tekst også hvad sit indhold angår er specifikⁱⁱⁱ, så er det en fejlslutning: det er netop tekstens generalitet, der kalder på tolkning. Udfyldningen af *Leerstellen* er således ikke noget vi kun foretager os som litterære læsere, det er en central del af den måde hvorpå vi med *tacit knowledge* fortolker hverdags-udsagn og situationer af alle slags, som vi også altid kun har en delvis og derfor generel begribelse af. Den afgørende forskel mellem det litterære og andre kunstværker på den ene side og andre tekster og fænomener på den anden specificerer den russiske formalisme^{iv}: det er værkets *lukkethed*; også Ingarden abonnerer her på de sædvanlige metaforer om værkets organiske karakter. Ved udfyldningen af *Leerstellen* i den almindelige pragmatik er teksten eller fænomenet åbent: vi kan spørge udsagnets afsender, hvad meningen egentlig er; vi kan i hans fravær støtte os til en potentiel uendelighed af andre kilder, der kan belyse udsagnet, og er der tale om et fænomen og ingen tekst kan vi simpelt hen gå tættere på i vor undersøgelse af det. Den videnskabelige tekst er således ikke lukket: der kan altid foranstaltes en yderligere undersøgelse; heraf Peirces ide om den uendelige semiosis, der virtuelt konvergerer mod sandheden om fænomenet. Heroverfor er kunstværket lukket. Vi er henvist til andre artikulationer i værket selv, der kan opklare hvorledes et *Leerstelle* skal udfyldes; deraf værkets potensering af sine nøjagtige artikulationer på alle tænkelige niveauer, der så at sige på grund af knapheden af hints bliver overmåde svangre med betydning. Deraf også litteraters trang til at søge potente teorier der kan udpege relevante hints i teksten på den ene side og deres trang til at suspendere lukketheden og søge ud i forfatterskabet, i biografien, i psykologien, i perioden og så videre på den anden. Det ligger naturligvis lige for, at hvis værket skal forstås som værk, så må denne opgivelse af lukketheden begrænses, i et eller andet omgang foregå på det lukkede værks præmisser, et forhold der som man vil vide har karakter af principiel apori for litteraturanalysen: hvordan respekterer man lukketheden uden at forfalde til blot parafrase af værket - og hvordan kan man overhovedet åbne det uden straks at pulverisere dets karakter af værk^v?

Ingarden definerer det intentionelle objekt - som dét quasi-dommene er rettet mod - ved at det adskiller sig fra reelle objekter på den ene side og ideelle på den anden. De første er - en Leibniz-ide - universelt determinerede. Selv om de ofte kun viser os een eller nogle få husserlske *Abschattungen*, så indeholder de ikke i princippet nogen indeterminations-punkter^{vi}. Ved tilstrækkelig iagttagelse kunne de i princippet bestemmes, omend ved en uendelig procedure. Quasi-dommenes intentionelle objekterum er på den anden side ikke ideelle, for så vidt de ikke er tidløse ligesom trekanten og evige sandheder, men er trådt ind i historien på specifikke tidspunkter (hvilket virkelig *hard core* platonistiske kunstteorier naturligvis vil vide at relativere). Derfor får *Abschattungen*, aspekterne, den måde genstanden viser sig for os på, en særlig rolle i det litterære værk, fordi vi ikke kan spørge dybere end syntesen af de *Abschattungen*, der er for hånden i teksten. Genstanden er derfor *skematisk* givet, som Ingarden siger i et kantsk tonefald. Det fjerner den på en gang fra den reelle *Abschattungs* fylde - men på den anden side vinder den ved skematiseringen en idealisering, idet skemaet kan subsumere flere konkrete *Abschattungen*; den skematiserede *Abschattung* eller det skematiserede aspekt får derfor type-karakter overfor de konkrete aspekters tokens, for at udtrykke det i Peirces terminologi. Disse skemaer udgør naturligvis i sig selv *Leerstellen* til udfyldning, samtidig med at de er den eneste adgang til de

sagforhold^{vii} som Ingarden samtidig hævder værket omtaler som sit intentionelle objekt. René Wellek undrer sig i sin præsentation af Ingarden over at det er nødvendigt at opretholde både et niveau for skematiserede aspekter og eet med sagforhold - hvorfor ikke bare slå dem sammen? - det forekommer nu netop at være teoriens styrke. Stod man kun på aspektlæren, ville alle udfyldninger være lige gyldige og man ville ende i senere læser-teoriens triste landskab af sociologisk ligegyldighed med al magt til læseren; stod man kun på sagforholdslæren, ville de skematiserede antage karakter af irrelevant overfladeniveau. For Ingarden er det afgørende, at sagforholdet alene kan bestemmes via *Abschattungen*, men at disse alligevel gør visse synteser, koordinerede aspekter, mere plausible end andre. Når først sagforholdene er konstituerede, indeholder de på den anden side hele kontinua af mulige aspekter, og blandt disse kan nogle, på særlig vis "holdes parat" til at blive realiseret; dette synes for Ingarden at være en særlig kvalitet, som ikke alle litterære værker besidder, og som afhænger af at sproginholdet iscenesættes æstetisk og derfor på ikke-tematiseret vis "kalder på" skjulte *Abschattungen* ved det givne *Sachverhalt*. Dette er Ingardens fænomenologiske version af den klassiske ide om en æstetisk form, der i en eller anden forstand "passer til" og beriger indholdet, især niveauet for ordlyd, som for ham omfatter både fonetik, prosodi, metrik og reelt også konnotationer, er afgørende for de "paratholdte" aspekter.

Nu har vi indtil videre og uden videre opført os extensionelt i vor omgang med værkets forskellige versioner af logiske domme, og det er det ikke nogen grund til at fortsætte med, for så vidt det er klart, at de ubestemte aspekter ved de litterære udsagn ikke er fuldstændig ubestemte i den forstand at hvis vi blot siger "en mand", så kan han uden videre antage alle tænkelige egenskaber en mand kan have. De egenskaber, teksten ikke specificerer, læses uden videre som værende de prototypiske egenskaber, vi normalt tilskriver det pågældende fænomen, såkaldte *default values*: manden har fx. to ben, kan se, ræsonnere, er yngre til midaldrende, i vor kultur hvid etc. etc.; eventuelle afvigelse fra denne prototypik forventer vi mere eller mindre indirekte indikeret af teksten. Men det indebærer på den anden side ikke, at de udsagn, teksten hævder gyldige om denne prototypiske mand, ikke udstrækker deres generalitet til de mindre typiske tilfælde. Hvis vor "mand" fx. i teksten gennemligner en kærlighedspassion, så ser vi ingen grund til i vor spontane tolkning af den ikke at udstrække det til en erfaring det også er muligt at gøre for blinde, invalide etc. , med mindre netop teksten forbinder hans særlige narrative gennemløb med disse egenskaber eller fraværet af dem. Tolkningen svinger således - også allerede spontant - på kontinuet mellem ekstensionens brede generalisering og den prototypiske intensions mere snævre generalisering. Det er indlysende hvorledes denne svingning foruddisponerer snævre og brede tolkninger typer af gensidige indvendinger mod hinanden: for den ekstensionelle tolkning at se, er den prototypiserende, hvis den gøres explicit, etellerandeto-centrisk (eurocentrisk, fallocentrisk, præscentocentrisk etc. etc.)^{viii}, medens den ekstensionelle tolkning omvendt forekommer veg og måske "politisk korrekt"^{ix} på den ene side og metafysisk i sin universalitet på den anden.

Lad os se på et konkret eksempel på et "Leerstelle". I Jorge Luis Borges' ultrakorte novelle *Ulrike* møder jegfortælleren, en colombiansk universitetsprofessor og ungarl titlens unge norske pige på en kro i York. De to går en tur sammen, under hvilken en distant forførelse finder sted, der fuldbyrdes på den næste kro. Under de tos vandring, der fylder broderparten af tekstens fire sider, finder en lakonisk og indimellem mystisk dialog sted, ligesom begivenheder sker, der kalder på en fortolkning: "I suggested that we go on to Thorgate, a few miles down the river. I know that I was already in love with Ulrike; I could never have wanted any other person by my side.

All at once, I heard the distant howling of a wolf. I had never before heard a wolf howl, but I knew it was a wolf. Ulrike was impassive.”

Senere, efter at den pikante aftale er indgået lyder det:

“All this is like a dream, and I never dream,” I said.

‘Like that king who never dreamed until a wizard made him sleep in a pigsty,’ Ulrike replied. Then she added, ‘Listen. A bird is about to sing.’

A moment or two later we heard the song.

‘In these lands,’ I said, ‘it’s thought that a person about to die sees in the future.’

‘And I am about to die,’ she said.

I looked at her in astonishment. ‘Let’s cut through the woods,’ I urged. ‘We’ll reach Thorgate sooner.’

‘The woods are dangerous,’ she said.

We continued along the moors.

‘I should like this moment to last forever,’ I murmured.

“Forever” is a word forbidden to men,’ Ulrike said (...)

Ved ankomsten til kroen, endelig: “From the top of the stairs, Ulrike called down to me, ‘Did you hear the wolf? There are no longer any wolves in England. Hurry.’”

I den nutidige setting optræder der således fremmedelementer, der fordrer en eller anden fortolkning^x. At Ulrike er i stand til at forudsige en fugls skrig er måske et tilfælde, omend der næppe er megen fuglesang i York om vinteren^{xi}, at hun ikke vil gå gennem skoven er måske en triviel hverdagsfobi, men ulvehylet er dét afgørende element, der ikke kan bortforklares, og dermed optræder som Leerstelle, der kalder på udfyldning - og som forekommer at knytte de andre dunkle spørgsmål til sig. Først hører fortælleren hylet uden at Ulrike reagerer, og efter at Ulrike har afvist at gå gennem skoven, skynder hun på fortælleren med henvisning til, at der ikke længere findes ulve i England. Ved første øjekast er ulvehylet et stykke todorovsk fantastik, der træder ind i den realistiske setting, det hensætter læseren i den karakteristiske tøven, hvor man vakler mellem en realistisk og en æventyrlig fortolkning, hvilket som bekendt er Todorovs definition af det fantastiske. I lyset af Ulrikes sidste kommentar er teksten snarere en meta-tekst, der handler om selve den fantastiske læsning: at der ikke længere findes ulve i England bliver for hende et bevis på, at historien foregår i et irreelt univers, som der er grund til at skynde sig at undslippe fra, som om man kunne det, hvis man virkelig befandt sig i eet ... På den anden side bærer hun selv ulven indskrevet i sit navn - ulve-dronning.

Hvorledes skal dette Leerstelle udfyldes? Læseren kan som sagt forsøge sig med realistiske tolkninger: måske stammer hylet fra ulveflokkene i York Zoo, en teenager har moret sig med sit stereoanlæg, eller en schäfer har hengivet sig til sin usle natur. Eller læseren kan forsøge sig med rentud æventyrlige tolkninger: måske har vandringerne ladet de to passere gennem sciencefictiongenrens elskede tidstunnel og norsketiden i England, der tidligere i teksten har været tematiseret, er genoprunderen? De fantastiske muligheder er som altid legio. Problemet synes her at være, at ingen af de to tolkninger, den todorovske tøven her vakler imellem, forekommer særlig indbydende. En tredje tolkning hæver dette Leerstelle op på et højere generalitetsniveau. I citaterne foroven tog vi et par stumper kontekst med: ulvehylet optræder første gang lige efter, at fortælleren konstaterer, at han *aldrig* kunne have ønsket sig nogen anden person ved sin side. Om ulvehylet straks derefter hedder det, at han *aldrig* før havde hørt det. Hylet sættes derfor i forbindelse med kærlighedens eviggørelse af sin genstand. Vi genfinder her en figur, der ofte optræder i Borges’ prosa: ideen om, at mennesker i afgørende og ekstatiske faser af deres tilværelse fra en vis synsvinkel ophører med at være individer: fordi det fundamentalt handler og

oplever som alle andre ville gøre i dette tilfælde, er det enkelte menneske i situationen mennesket generelt. Noget lignende gælder sikkert uformuleret som præmis for fiktionslæsning i almindelighed: læseren antager uden videre, at (basale dele af) hans menneskelighed spejler sig i personernes; deraf sikkert det mærkelige intuitive bånd mellem fiktionslæsning og forskellige humanismer. Hos Borges optræder denne implicite præmis imidlertid som et explicit metafysisk dogme og antager derved en noget mere hårrejsende status. Det urealistiske ulvehyl tjener til at sætte den aktuelle forførelseshistorie i forbindelse med den vikingetid, der novellen igennem alluderes til, ikke for at den skal spille nogen særlig rolle, men for at etablere et kontinuum mellem den og den fortalte tid og for derigennem at hævde forførelsesprocessen som generel og hævet over de subjekter, der aktuelt og tilfældigvis indgår i den. Men at de elskende subjekter på denne måde indgår i evigheden, betyder ikke at deres partikulære passion er evig; denne oplagte fejlfortolkning af Borges' ide udelukkes explicit af Ulrike, der mener hun snart skal dø og som siger til fortælleren: "Altid" er et ord forbudt for mennesket. Passionen er bundet til tiden, men dens form er evig; hertil tjener introduktionen af det uforståelige ulvehyl.

Ulvehylet angiver her generalitetsgraden af det prædikat, som hele den fiktive tekst på sin vis udgør: det er ikke bundet til det punktuelle møde i York, men mellem dette punkt og punktet for nordmændenes hærgen i York - og hinsides ... - kan trækkes en linje, hvis kontinuitet udgør kærlighedens uendelighed, for så vidt den strækker sig gennem æonerne. Således fortolket kan novellens generelle udsagn forekomme lettere parfumeret, man skal blot betænke at ekstrapolationen kan foregå til flere sider: også kærlighedens grusomhed, ja grusomhed generelt etc. perpetueres gennem dette Leerstelle. Denne evighedstolkning understøttes af beskrivelsen af selve akten. I kroværelset præsenteres vi for ikke mindre end to spejle, et egentligt, der ganske vist er mat, og møblementet, hvis polerede mahogni omvendt minder fortælleren om Skriftens spejl - her tænkes på Pauli ide om at vi i vort jordeliv kun ser Herren "per speculum in aenigmate", medens vi i Himlen skal se Ham ansigt til ansigt: "Now there were no longer any mirrors or furniture. There was no sword between us. Time passed like the sands. In the darkness, centuries old, love flowed, and for the first and last time I possessed Ulrike's image."^{xii} Det århundredgamle mørke understreger igen den evighed, som vi uafvidende træder ind i i visse livssituationer. Borges' novelle er derfor en kølig og ufanatisk udlægning af den radikale konservatismes nietscheanske yndlingside: den evige genkomst. Genkomsten angår her ikke at jeg engang vil opleve dette nøjagtig magen til, men at basale oplevelser, netop i kraft af den generalitet, som deres afgrænsethed bevirker, udgør Leerstellen, der lader eet tidspunkt berøre fjerne tidspunkter. Så at sige en det æstetisk fundament i livet.

Således kunne Borges' novelle gennem sine provokerende tekstlige Leerstellen siges at foreslå en teori om en kategori af basale æstetiske oplevelser, herunder kærligheden, som netop en art livsfilosofiske Leerstellen på tværs af tidens gang; *time passed like the sands*, som det hed i hans beskrivelse af foreningen med netop Ulrikes *billede*, der har en generalitet, der overskrider det konkrete legeme. Måske derfor er det, at disse ekstatiske Leerstellen suger konkrete *Abschattungen* til sig fra omgivelserne - Morris' dybrøde tapetdesign - som det er tilfældet med erindringer om ekstaser, der altid ophøjer detaljer i vejr, påklædning og andre tilfældigheder til en mærkelig nødvendighed?

Således læst tilbyder Borges' novelle en teori af samme ambition som Ingardens litterære fænomenologi, de opholder sig potentielt på samme generalitetsniveau. Hvilket da behageligvis også legitimerer at vi kan undlade alene at læse den ene med den anden og foregive at skride frem fra det konkrete til det generelle. *Ulrike* er en teori om Leerstellen udenfor ikke blot den litterære tekst men også for dagligsproget; den er en teori om den æstetiske oplevelse

som bundet til levede Leerstellen og udgør således en art livsfilosofisk^{xiii} fundering af Ingardens fænomenologiske intuition.

Litteratur:

- Borges, J.L. *The Book of Sand*, Suffolk 1979 (1975)
- Grossman, R. *Meinong*, London 1974
- Husserl, E. *Logische Untersuchungen*, 1900-01
Ideen zu einer reinen Phänomenologie und Phänomenologischen Philosophie, Tübingen 1980 (1913)
zweites Buch, *Husserliana IV*, 1991 (1952)
drittes Buch, *Husserliana V*, 1971
- Ingarden, Roman *The Literary Work of Art*, Evanston 1973 (1931, 1965)
The Cognition of the Literary Work of Art, Evanston 1973 (1937, 1968)
- Peirce, C.S. *Collected Papers*, Princeton 1934-58
- Smith, B. *Austrian Philosophy*, Chicago 1994
- Stjernfelt, F. "Poesiens problem", in *Den blå port* 13, 1990
"Symbol og skema i neo-kantiansk semiotik", in *Psyke og Logos* (udk.)
- Wellek, R. *A History of Modern Criticism, vol. VII: German, Russian, and Eastern European Criticism, 1900-1950*, New Haven 1991

i. Se hertil den fremragende kortlægning i Smith 1994

ii. Peirce, der med Brentano-traditionen deler en aristotelisk-skolastisk realisme

iii. Angsten for generaliseringen er sikkert det, der betinger litteraters vægning ved analyse og teori til fordel for "læsning"; heri er de solidariske med en vis livsfilosofis had til abstraktioner som noget livet væsensfremmed. Et morsomt tilfælde byder nærværende antologi, hvor denne artikel "stak ud" som den eneste, der indledte med at diskutere et teoretisk problem, medens alle de andre begyndte blidt og konkret med en "læsning". Men hvis litterære tekster altid allerede indebærer generalitet, så er der ingen grund til at skamme sig over at analysen også gør det; jeg har derfor ikke set nogen grund til at vende min artikel om for at foregive en induktiv vandring fra tekst til teori, som jeg ikke reelt har foretaget.

iv. For så vidt den foreslår en kølig fortolkning af forestillingen om kunstværket som en organisk helhed; beslægtede indsigter finder man naturligvis hos nykritik og strukturalisme.

v. Umberto Eco har de seneste år stået for et forsøg på at præcisere hvilke determinationer ved værket fortolkningen må adlyde for ikke at den fuldstændige åbenhed, som advokeres af dekonstruktion og radikal pragmatisme, skal forflygtige værket totalt. Hans Popper-inspirerede ide er, at ligesom videnskabelige teorier skal anstrenge sig for at være falsificerbare ift. experimentale data, så skal tekstanalyser anstrenge sig for at gøre sig falsificerbare, i første omgang i forhold til tekstiaftagelser, i anden omgang i forhold til konteksten. Ecos eget eksempel

er den gamle engelske italianist Rossetti, der ville læse rosenkors-symbolik ud af Dante. Det første kriterium lader hans læsning falde, fordi dele af de afgørende rosenkors-emblemer nok kan findes i Dantes værk, men ikke i nogen påfaldende frekvens og heller ikke i de prægnante kombinationer; det andet kriterium lader den falde, fordi ingen øvrige kilder antyder, at Rosenkors-ordenen overhovedet var stiftet på Dantes tid. Rossettis læsning stiller sig imidlertid ikke falsificerbart an men antager at den i sig selv beviser Rosenkors-ordenens existens både på Dantes tid og forinden.

^{vi}. At de alligevel for Husserl i praksis er åbne, kan man se af følgende: “Wo Begriffe sich auf Reales beziehen, lässt die ausweisende Anschauung und Erfahrung prinzipiell vielerlei offen, sie lässt ihrem Sinn nach Raum für Näherbestimmungen und Andersbestimmungen; die intuitiven noematischen Wesen sind entsprechend mit Unbestimmtheiten behaftet und parallel damit in der Sphäre des Ausdrucks die logische Wesen, die Denkbegriffe selbst.” (*Ideen*, drittes Buch, s. 27) Udfyldningsakten tilhører således ikke specielt fiktionen; det gør quasi-dommen sikkert heller ikke; fiktioner er blot specielt elaborerede quasi-domme og således naturligt forekommende øer i dagligsproget.

^{vii}. Også een af de tilbagevendende og centrale ideer i Brentano-traditionen; begrebet hidrører fra Carl Stumpf.

^{viii}.

^{ix}. Jeg mindes fx. en gammel ideologikritisk analyse, der anklager *Den kroniske uskyld* for at hævde, at modne kvinder ikke må have et sexalliv ...

^x. I novellesamlingens forord koketterer den gamle Borges bevidst med denne stil, når han siger at bogens noveller er fortalt i H.G.Wells' maner: fantastiske tildragelser i “colloquial style”.

^{xi}. Fortælleren anvender her selv et trick, Borges andetsteds kritiserer, når han siger, at “A moment or two later we heard *the* song”; artiklen foregiver at sangen på en eller anden måde er den samme som den forudsagte. I “Tlön, Uqbar, Orbis Tertius” lader Borges Orbis Tertius' idealister argumenterer mod realisterne ved at tale om at mønter fundne een dag er rustne efter gårsdagens regn. Dette sidste forudsætter naturligvis hvad der ønskes bevist, at mønterne fra dag til dag er de samme. Den ikke forelskede ville måske tvivle på at Ulrikes udsagn reelt var en forudsigelse.

^{xii}. “There was no sword between us” spiller på at de to tidligere under vandringen har identificeret sig med Vølsunge-sagaens (og senere Nibelungen-sagernes) hovedpersoner Sigurd og Brynhilde, der sover med sværdet Gram imellem sig fordi Sigurd ægter hende på vegne af sin svoger Gunnar. Vi skal ikke her gå videre i denne tolkning.

^{xiii}. “Livsfilosofi” skal naturligvis her tages med et gran salt. Selvom Borges er konservativ og blandt meget andet deler “den evige genkomst” og fronterfaringen som temaer med en skikkelse som Ernst Jünger, så er den her skitserede “livsfilosofi” jo karakteriseret ved netop at lokalisere *generalitet* og oplevelser deraf *i* livet - ironisk i forhold til den tyske livsfilosofis konstante og virulente tema med livets djærve konkrethed overfor åndens blege og kritisable abstrakthed. Alle forskelle til trods er Borges på dette punkt tættere på den tyske livsfilosofis kritiker Cassirer, der netop argumenterer, at generalitet ikke er nogen åndens sygdom i livet, men en integral og uadskillelig del af kulturen.